

Andrzej LEGENDZIEWICZ

Średniowieczny budynek komturii Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Grobnikach

Ruch krucjatowy, ogłoszony podczas synodu w Clermont w 1095 roku przez papieża Urbana II, objął do końca XII wieku prawie całą Europę Łacińską. Zapał odbicia Ziemi świętej i wsparcia walki z muzułmanami, zaowocował licznymi nadaniami na rzecz powstałych w Palestynie zakonów rycerskich - Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona (Templariuszy), oraz Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów)¹. W II połowie XII wieku pierwsze fundacje na rzecz drugiego z tych pojawiły się na obszarze Śląska²: w 1183 roku i 1185 roku w założono komendę w Grobnikach koło Głubczyc³ a w 1189 roku w Tyńcu nad Ślężą koło Wrocławia⁴.

¹ O historii powstania działalności i rozwoju zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy: H.J.A. Sire, *Kawalerowie Maltańscy*, Warszawa 2000.

² Historię rozwoju komturii Joannitów na Śląsku przedstawił R. Heś w; R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007

³ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, red. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Šebaněk, S. Dušková, t.1, Praha 1904-1907, r. 402; *Schlesisches Urkundenbuch* (dalej: SUB) t. 1-6, red. H. Appelt, W. Irgang, Wien-Köln-Graz 1978-1998, t.1, cz.3, nr 329, 404. – Choć oba dokumenty uważa się za fałszyfikaty jest bardzo prawdopodobne, że w tym czasie zakonnicy otrzymali Grobniki, co zdają się potwierdzać dokumenty z II połowy XIII wieku.

⁴ SUB I, nr 57, A. Lerche Die territoriale Entwicklung der schlesischen Johanniter-Kommenden Gross-Tinz, Beilau, Lossen und Alt Zülz bis z. J. 1333, Breslau 1912, s.11

Opis zabudowy komturii

Wieś Grobniki położona jest na wschód od Głubczyc, przy trakcie łączącym je z Koźlem. Zespół zabudowy komturii Joannitów znajduje się na wysoczyźnie górującej nad wsią od strony południowej. Stromo opadające krawędzie płaskowyżu od zachodu, północy i wschodu ukształtował nurt rzeki Psiny biegnącej u jego podnóża. W środkowej części wzniesienia zlokalizowano kościół p.w. św. Jana Chrzciciela z wysoką wieżą dominująca nad resztą zabudowy w której skład wchodziła min. komenda, browar oraz cmentarz.

Zwrócony frontem ku południowi budynek komendy znajduje się w północno-zachodnim narożniku płaskowyżu tuż przy jego krawędzi. Wzniesiono go na planie zbliżonym do równoległoboku. Jego wnętrza założono w układzie trzypasmowym z sienią po środku oraz trzytraktowym pasmem wschodnim i dwutraktowym-zachodnim. Północne zamknięcie sieni stanowi trójbiegowa klatka schodowa łącząca wszystkie kondygnacje. Wnętrza pomieszczeń pasma wschodniego nakrywają sklepienia kolebkowe założone prostopadłe do koleby z lunetami w sieni. Natomiast w paśmie zachodnim, salę traktu frontowego nakryto sklepieniem kolebkowym z lunetami a dwa niewielkie pomieszczenia na tyłach sieni – żaglastym i klasztornym. Pozostałe sale parteru i piętra posiadają pozbawione dekoracji stropy. Jedynie w dużej sali w paśmie zachodnim piętra na stropie znajdują się dwa niewielkie plafony. Piwnica założona jest tylko pod częścią budynku. Składa się ona z trzech nakrytych kolebami komór: dwóch pod pasmem zachodnim i jednej pod północną częścią sieni oraz tunelu pochylni. Spośród wystroju architektonicznego warto wspomnieć o ostrołucznym portalu umieszczonym w parterze w ścianie pomiędzy salami traktu tylniego pasma zachodniego.

Siedmioosiową elewację frontową (południową) podkreślono poprzez wprowadzenie trójosiowego portyku z pilastrami. W jego środkowej osi umieszczono wejście zamknięte łękiem półkolistym nad którym osadzona jest prostokątna tablica z rokiem 1559 - datą przebudowy komendy przez komtura Jerzego Prószkowskiego. Płaszczyznę ścian horyzontalnie dzieli niemal w połowie profilowany gzyms wydzielający partię nad parteru. Prostokątne okna ujęte są w barokowe opaski. Fasadę wieńczy wydatny gzyms o zatartym profilu. Elewacje boczne wschodnią i zachodnią ukształtowano skromnie, regularnie rozmieszczając otwory okienne w odpowiedni trzech i czterech osiach. Warto wspomnieć, że parter od zachodu zasłania bezstylowa weranda, której kalenica pulpitowego dachu sięga do parapetów ostrołucznych okien piętra. Natomiast elewacja tylnia (północna) posiada otwory rozmieszczone bardzo nieregularnie. Bryłę komendy nakrywa niski czterospadowy dach kryty blachą cynkową układaną na rąbek stojący.

Ryc. 1. Grobniki, Komenda od południa, fotografia z przełomu XIX i XX wieku
www.dolny-slask.org.pl)

Ryc. 2 Grobniki, Komenda od południa, widok obecny.

Analiza źródeł i literatury

Początki obecności zakonu Joannitów w Grobnikach można prawdopodobnie wiązać z niepotwierdzoną źródłowo wzmianką z 1168 roku⁵. Kolejne dokumenty informujące o nadaniach na rzecz zakonników od św. Jana z Grobnik - to falsyfikaty z XIII wieku zredagowane w kancelarii księcia czeskiego Fryderyka w latach 1183 i 1185⁶. Choć pierwszy rycerz - zakonnik *magistro Bogvsa in Grobnic* wymieniany jest dopiero w 1239 roku⁷ nie można wykluczyć wcześniejszego istnienia komturii. Kolejne dwa dokumenty zdają się potwierdzać tę tezę wskazując ponadto na dużą prężność konwentu. Z dnia 13 października 1279 roku pochodzi dokument wystawiony, za przyzwoleniem biskupa ołunieckiego Brunona, przez królową Kunegundę - wdowę po królu czeskim Przemyśle Otokarze II⁸. Dyplom ten potwierdza patronat zakonników z Grobnik nad kościołem parafialnym w Głubczycach. Kolejny dokument zawierający informację o dochodach przysługujących mistrzowi i braciom joannitom, wystawiony został w 1281 roku w Głubczycach także przez królową wdowę⁹. Dwa dyplomy pochodzące z 1282 roku dotyczą zatargu pomiędzy mieszczanami Głubczyckim a zakonnikami od świętego Jana. Pierwszy zawiera informację o zniszczeniu domu zakonnego w Grobnikach¹⁰ a drugi precyzuje warunki ugody między zwaśnionymi stronami zawartej w obecności księcia opolskiego Mikołaja I i Hermanna von Hohenlore Wielkiego Przeora Zakonu Joannitów na Morawach i Śląsku¹¹. Natomiast z 1308 roku pochodzi kolejna wzmianka informująca o uposażeniu komendy do której należało osiem wsi¹².

⁵ A. Ritschny, F.J. Häussler, *Geschichte der Malteser-Ritters-Ordens-Kommende St. Johann in Schlesien. 1100-1931*, Troppau 1931, s. 25

⁶ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, red. G. Friedrich, Z. Kristen, J. Šebaněk, S. Dušková, t.1, nr 402; *Schlesisches Urkundenbuch* (SUB) t. 1-6, red. H. Appelt, W. Irgang, Wien-Köln-Graz 1978-1998, t.1, cz.3, nr 329, 404.

⁷ SUB, t. 2, nr 165.

⁸ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae (CDEM)*, ad. A. Boczek, Olomucil 1842, t. 4, s. 229.; F. Troska, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Leobschütz 1892. s. 8

⁹ CDEM t.3, s.275.

¹⁰ G. Biermann, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*, Tl. 1, Teschen, 1874. s. 34, 110; E. Bednara, *Aus der Frühgeschichte der deutschen Stadt Leobschütz*, „Beiträge zur Heimatkunde Oberschlesiens“, 1931. s. 128

¹¹ F. Troska, *Geschichte ... op. cit* s. 10-11; F. Minsberg, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Neisse 1882. s. 36-37

¹² A. Ritschny, F.J. Häussler, *Geschichte ... op. cit* s. 25; *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 16, Breslau 1930, SR, nr 2976.

Najstarszą wzmiankę o murowanej budowli obronnej (zamku?) znajdujemy z dokumencie informującym o śmierci dnia 30 marca 1507 roku komtura Andreeasa Schundlo¹³. Jednak w świetle wcześniejszego dyplomu z 1492 roku można przypuszczać, że murowany zamek w Grobnikach już istniał. Dokument ten zawiera informację o konflikcie pomiędzy właścicielem Głubczyc - Piotrem von Haugwitz a komturem Andreasem Schundlo w wyniku którego przeniesiono komturię wraz z całym konwentem i rycerzami do Grobnik¹⁴. Kolejny spór pomiędzy Janem Planknarem a komturem Hansem von Niemantz (Niemetz) miał miejsce około 1520 roku¹⁵. Niekorzystny dla Joannitów werdykt wydany przez komisję powołaną przez króla Ludwika Jagiellończyka spowodował powrót konwentu do Głubczyc. W sześć lat później nastąpiły kolejne przenosiny szpitalików oraz komtura Mikołaja Zedlitza do Grobnik, tym razem w wyniku wprowadzenia reformacji przez Jerzego Brandenbura¹⁶. Od tego momentu w mieście pozostał do 1534 roku tylko proboszcz Jerzy Hirsberger, sprawujący duszpasterstwo w Głubczycach oraz nadzorujący wraz z komturem szpitala i szkołę.

Dotychczasowa literatura omawiająca zabudowę komturii w Grobnikach jest bardzo skromna. Badacze niemieccy omówili zarys jej historii bazując na źródłach pisanych¹⁷. Zarys dziejów komturii w średniowieczu przedstawiła M. Starnawska¹⁸, a historię - w oparciu o źródła pisane opublikował R. Heś¹⁹. T. Chrzanowski i M. Koniecki uznali, że obecny budynek gotycko-renesansowy o zatartych formach stylowych wzniosł komtur Jerzy Pruszkowski w 1559 roku. Przekształcono go w XVIII wieku i obniżono o jedną kondygnację w 1843 roku²⁰. Bardzo zbieżny pogląd przedstawiła J. Pilch²¹. Badania architektoniczno-archeologiczne komturii przeprowadzono w związku z plano-

¹³ A. Wettzel, *Besiedelungen des nördlich der Oppa gelegenen Landes*, t.2, Ratibor 1891. s.123

¹⁴ F. Troska, *Geschichte* op.cit. s.47-49; Th. Groeger, *Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz*, Leobschütz 1882 s. 16.

¹⁵ F. Troska, *Geschichte* ... op. cit. s. 51-52; Th. Groeger, *Die katholische* ... op. cit. s. 15-16.

¹⁶ F. Troska, *Geschichte* ... op. cit. s. 52-65.

¹⁷ por. G. Biermann, *Geschichte der* ... op. cit. s. 34 in; Th. Groeger, *Die katholische .. op. cit.* s. 16 in; F. Minsberg, *Geschichte der* ... op.cit. s. 36-37 in; A. Ritschny, F.J. Häussler, *Geschichte.. op. cit.* s. 25; F. Troska, *Geschichte .. op.cit.* s. 8 in;

¹⁸ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakon krzyżowe na ziemiach polskich w Średniowieczu*, Warszawa 1999, s.38-39, 45-46 in.

¹⁹ R. Heś, *Joannici op. cit.* s. 67-69, 73-74 in.

²⁰ *Katalog zabytków sztuki w Polsce, woj. opolskie, powiat głubczycki*, t. VII, z. 2. pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1961, s. 33-34.

²¹ J. Pilch, *Leksykon* ... op. cit. , s. 68.

wanym opracowaniem projektu remontu w 2008 roku²². Ustalenia płynące z prac terenowych uzupełnione o analizę źródeł pisanych stanowią główne tezy poniższych rozważań.

Wyniki badań budynku komendy

Najstarsza wzmianka o murowanej budowli obronnej w Grobnikach pojawia się w związku ze śmiercią 30 marca 1507 roku komtura Andreeasa Schundlo²³. Należy przypuszczać, że budowa komendy miała zapewne miejsce jeszcze w XV wieku. W związku z konfliktem w 1492 roku między komturem a właścicielem Głubczyc - Piotrem von Haugwitz, ten pierwszy opuścił wraz z rycerzami Krzyżowy Dwór – komturę w Głubczycach i przeniósł się do Grobnik²⁴. Obie wzmianki wskazują na istnienie w końcu XV wieku zamku – dworu obronnego z którym zapewne można wiązać fragmenty murów obwodowych i wewnętrznych składające się na najstarsze założenie zachowane w strukturze obecnego budynku komendy.

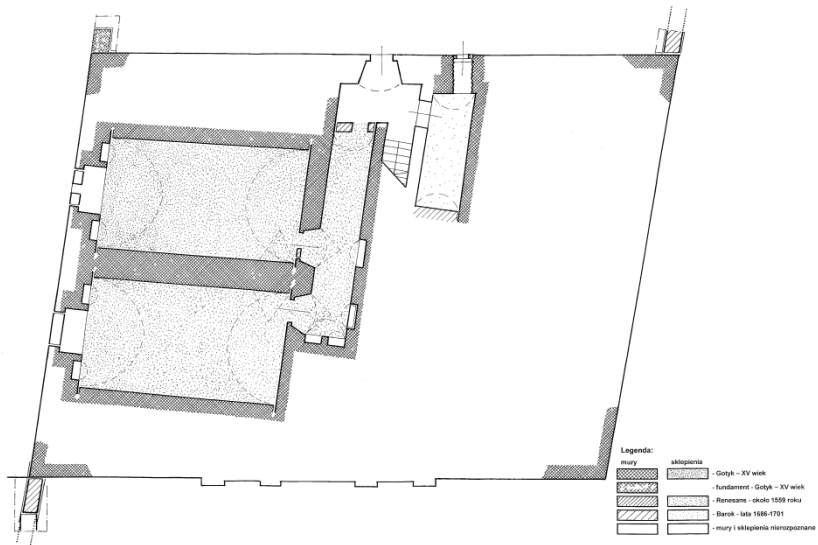
Komturę w Grobnikach zlokalizowano na wysokim płaskowyżu, którego trzy krawędzie zachodnia, wschodnia i północna ostro opadają ku rozlewającym się u ich podnóża wodom rzeki Psiny. Komendę wzniesiono w północno-zachodnim narożu w sąsiedztwie kościoła zajmującego środkową część wysoczyzny. Taka lokalizacja nie była przypadkowa, poza ewidentnymi walorami obronnymi - wysoka skarpa, bagniste brzegi - roztacza się stąd doskonały widok na drogę biegnącą w kierunku Głubczyc.

Murowany piętrowy budynek komendy zbudowano na planie zbliżonym do równoległoboku o wymiarach w obrysie zewnętrznym około 29/21 metra, z dłuższymi bokami zwróconymi w kierunku południowym i północnym. Ściany obwodowe i wewnętrzne międzypasmowe wzniesiono z kamienia łamanego przetykanego fragmentami cegieł układanego warstwami wysokości około 65-80 cm. Materiał ceramiczny o wymiarach 7-8 cm/ 13-14 cm/ 27-28 cm oraz kamień związała zaprawa wapienno-pisakowa, dość twarda, barwy brunatno-żółtawej z widocznymi w strukturze grudkami niedolasowanego wapna i wypełniaczem szarym piaskiem kopanym. Narożniki wzmocniono umieszczając w nich starannie spasowane większe ciosy kamienne. Wspomnieć należy, że cegłę zastosowano także do murowania filarów oraz łęków wnek. Technologia budowy ścian wskazuje, że lico otynkowano.

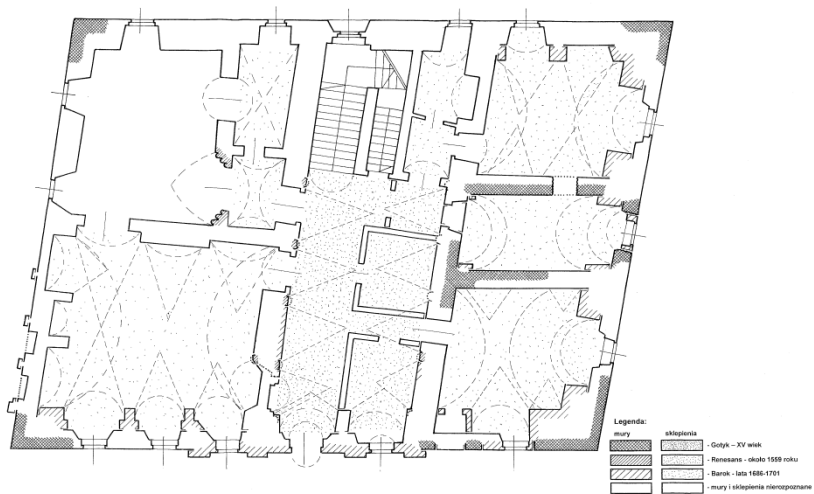
²² A. Legendziewicz, Komenda Joannicka w Grobnikach (pow. Głubczyce). Wyniki badań architektonicznych oraz wnioski konserwatorskie, mps w archiwum WKZ w Opolu, Wrocław 2008.

²³ A. Wettzel, Besiedelungen ... op. cit.. s. 123.

²⁴ F. Troska, Geschichte ... op. cit. s.47-49; Th. Groeger, Die katholische ... op. cit. s.16

Ryc. 3. Grobniki, Komenda, rzut piwnic z chronologicznym rozwarstwieniem murów.

Ryc. 4. Grobniki, Komenda, rzut parteru z chronologicznym rozwarstwieniem murów.

Kompozycja elewacji i rozmieszczenie na nich otworów okiennych pozostają nieznane. Prawdopodobnie były one prostokątne nakryte łękami odcinkowymi wykonanymi z kłinców kamiennych. Na elewacji południowej zarejestrowano zachodni węgierek wraz w fragmentem nadproża okna doświetlającego salę traktu frontowego pasma wschodniego²⁵. Wspomnieć należy, jeszcze o reliktach fundamentów krótkiego muru znajdującego się w północno-zachodnim narożniku budynku – zapewne niezrealizowanej prostopadłej przypory lub podstawy ściany będącej elementem zarzuconej koncepcji budowy. Bryłę wieńczył prawdopodobnie wysoki dwuspadowy dach z dwoma szczytami i kalenicą założoną w osi wschód – zachód.

Wnętrze parteru rozplanowano w układzie trzypasmowym, z sienią umieszczoną centralnie i wejściem głównym prawdopodobnie od południa. Sale pasma wschodniego otrzymały układ trzytraktowy, natomiast zachodniego - dwutraktowy. Zapewne pomieszczenia nakrywały drewniane stropy belkowe a komunikację między kondygnacjami zapewniały schody zajmujące północny fragment sieni²⁶.

Obok schodów na piętro umieszczono tu także dwubiegowe zejście do piwnic znajdujących się w paśmie zachodnim. Górny bieg stanowiły zapewne schody, natomiast dolny – pochylnia. Tunel jej zejścia nakryto kolebką z dwoma lunetami w osiach otworów wejściowych do komór. Sklepienia z kamienia łamanego oparto na odsadzkach i w oporach ukształtowanych podczas wznoszenia murów oraz na drewnianych krążynach po których zostały ślady desek wyciśnięte w nadmiarze zaprawy. W południowej ścianie pochylni umieszczono dwie wnęki nakryte łękami grubości $\frac{1}{2}$ cegły i wykroju zbliżonym do półkolistego. Dwie kolejne wnęki zlokalizowano vis a vis wejść do komór. Te nakryto łękami o wykroju odcinkowym. Glify otworów wejściowych nakryto także łękami odcinkowymi wykonanymi z kłinców kamiennych. Przylegające od zachodu do pochylni dwie komory ukształtowano niemal identycznie. Założono je na rzucie zbliżonym do równoległoboków o wymiarach 5,5 metra/ 9,9 metra i nakryto sklepieniami kolebkowymi wzniesionymi jako niezależne konstrukcje dostawione do ścian tarczowych.

²⁵ Ślad okna widoczny jest na fotografii z archiwum p. Kościołka z okresu remontu elewacji z 1992 roku.

²⁶ Analogiczne rozwiązanie przestrzenne miał dwór Komorowicach pod Wrocławiem wzniesiony staraniem bogatego mieszczanina wrocławskiego Melchiora Hirscha von Kaltenbrunn w 1529 roku M. Chorowska, Cz. Lasota, *Późnogotycki dwór w Komorowicach. Wiejska siedziba mieszczanina*, [w:] *Cvitas&Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky, Wrocław-Praha 2002, s. 397-404

Ryc. 5. Grobniki, Komenda, elewacja południowa, tablica komtura Jerzego Prószkowskiego z 1559 roku.

Ryc. 6 Grobniki, Komenda, piwnice, widok jednej z komór, widok obecny.

Kolebki wykonano z kamienia łamanego układanego na drewnianych krążkach formując przy wejściach lunety nad wnękami na drzwi. W zamykających od zachodu wnętrza komór ścianach tarczowych umieszczono w osiach pomieszczeń okna z kamiennymi gładkimi poszurami, które pełniły także funkcje pochylni. Południowe ościeże okna w komorze południowej zachowało charakterystyczny ślad powstały w wyniku do transportu beczek. Po obu stronach każdego z okien ukształtowano prostokątne wnęki nakryte niemal półkolistymi łękami grubości $\frac{1}{2}$ cegły. Posadzkę wykonano z cegły układanej „na płask” ze spadkiem i płytkim rynsztokiem w osi pomieszczeń. Prawdopodobnie analogicznie rozwiązano posadzkę w zejściu do kondygnacji podziemnej.

Natomiast układ wnętrza piętra powielał zapewne rozkład pomieszczeń parteru, z wyjątkiem pasma zachodniego gdzie umieszczono prawdopodobnie dużą salę.

Zespół zabudowy Joannitów otoczono murem obronnym umieszczonym na krawędzi skarpy płaskowyzu. Jego relikty widoczne są w od strony zachodniej, a także stwierdzono je na zniwelowanym terenie po północnej stronie komendy. Zbudowano go w technologii analogicznej jak omówiony powyżej budynek – z kamienia łamanego układanego warstwami poprzątanego ułamkami cegieł.

W związku z przejściem przez protestantów kościoła parafialnego w Głubczycach w 1524 roku oraz z translokacją komturii do Grobnik istniejąca komenda wymagała zapewne prac remontowych²⁷. Renesansową przebudowę budynku, której fundatorem był komtur Jerzy Prószkowski, przeprowadzono zapewne w 1559 roku o czym informuje tablica - wtórnie umieszczona nad wejściem²⁸.

Największy zakres prac objął zapewne sięń, którą nakryto czteroprzęsłową kolebą z lunetami a przecięcia sfer sklepień podkreślono charakterystycznymi trójkątnymi szwami. Spływy osadzono w oporach wykutych, natomiast górne partie wysklepek dostawiono do ścian na „styk”. U nasady spływów umieszczono ukształtowane z zaprawy półkolumny z profilowanymi głowicami i bardzo gładko wyprowadzonymi tynkami. Ich powierzchnię pobielono mleczkiem wapiennym a wgłębne załamania podkreślono przez podmalowanie barwą szaro-czarną. W ścianie zachodniej pierwszego przęsła wprowadzono półkoliście zamknięty otwór prowadzący do pomieszczenia w trakcie frontowym – pełniącego zapewne funkcję kapitułarza. Prawdopodobnie nad nim umieszczono tablicę z tarczą herbową komtura Jerzego Pruszkowskiego

²⁷ F. Troska, *Geschichte ... op. cit.* s. 52-65.

²⁸ A. Wettzel, *Besiedelungen ... op. cit.* s. 129; *Katalog ... op. cit.* s. 33

z datą przebudowy²⁹. Pozostałe otwory prowadzące z sieni do sal w paśmie wschodnim ujęto zapewne w profilowane tynkowe opaski.

Zachodnią ścianę międzypasmową w trakcie frontowym udekorowano zapewne od strony sali (prawdopodobnie kapitułarza) analogiczną artykulacją jak sieni. Prawdopodobnie trójprzęsłowa kompozycja architektoniczna obejmowała dwa wejścia umieszczone w skrajnych osiach. Obrazowania otworów składały się z wtopionych w mur półkolumn na których oparto zapewne profilowane arkady. Należy przypuszczać, że centralne pole ściany międzypasmowej zajmował komin.

Natomiast w przejściu znajdującym się pomiędzy pomieszczeniami traktu tylnego umieszczono ostrołuczne ościeże. Uformowano je z wtórnie użytych półkolistych kształtek ceramicznych modelowanych w formach przed wypałem. W załamaniu północnego ościeża stwierdzono pobiałą wapienną z niewielkim fragmentem czerwonej malatury. Wskazywać to może, że kształtki te pochodzą zapewne z obrazowania bliżej nieznanego otworu okiennego – być może kaplicy lub kapitułarza.

Do murowania zastosowano zaprawę wapienno-piaskową, dość twardą, barwy białej z widocznymi w strukturze grudkami niedolasowanego wapna oraz wypełniaczem szarym piaskiem kopanym. Elementy architektonicznego wystroju wnętrza sieni oraz sali (prawdopodobnie kapitułarza) w trakcie frontowym pasma zachodniego wykonano z tynku o analogicznej strukturze jak zaprawa omówiona powyżej. Powierzchnię detali - głowic oraz trzonów kolumn starannie wygładzono i pokryto mleczkiem wapiennym.

Prawdopodobnie w XVII wieku przeprowadzono w nieznanym zakresie remont elewacji komendy, na co wskazują resztki tynków wapienno-piaskowych barwy żółtawej z grudkami niedolasowanego wapna.

Pomimo prac remontowych prowadzonych zapewne w XVII wieku budynek komendy nie nadawał się do użytku pod koniec stulecia. Jego stan zachowania znalazł odzwierciedlenie w zapisach źródłowych: „*zamek, który był siedzibą komtura był podupadły, w środku popękany a większość pokoi była podparta* (komentarz autora: miała podparte stropy (?)), *także nie można było w nim mieszkać z powodu zagrożenia. Brakowało najpotrzebniejszego wyposażenia, jak stoły i krzesła*”³⁰. Remont i przebudowę całego budynku przeprowadzono zapewne za rządów komtura Franciszka Zygmunta Reichsgrafa von Thun³¹.

²⁹ ZU 1559 GEORG PROSKHowsKY VON POSKAV SANT IOHANES ORDEN RITER UND KHOMETER ZU GREBNIC KOENEWIRDE ZU BEHEM KHAMERER” - w 1559 roku Jerzy Prószkowski z Prószkowa rycerz św. Jana i komtur w Grobnikach, dworzanin króla Czech. Samą tablicę zapewne podczas barokowej przebudowy przeniesiono i umieszczono nad wejściem głównym do komendy.

³⁰ A. Ritschny, F.J. Häussler, *Geschichte ... op. cit* s. 57, 58

³¹ *Ibidem*, s. 58

Ryc. 7. Grobniki, Komenda wnętrze sali zachodniej, fotografia początku XX wieku (www.dolny-slask.org.pl)

Ryc. 8. Grobniki, Komenda wnętrze sali zachodniej, widok obecny.

Przekształcono wtedy gotycko-renesansową bryłę budynku nadając mu formę barokowego pałacu. Elewację frontową – południową zakomponowano symetrycznie, jako siedmioosiową z wejściem znajdującym się w środkowej osi centralnie umieszczonego portyku ujętego czterema pilastrami zapewne w porządku tokańskim. Zwieńczono go balustradą z filarami oraz podkreślono prawdopodobnie lukarną. Fasadę podzielono na dwie strefy poprzez wprowadzenie gzymsu nad parterem, a piętro zwieńczono wydatnym profilowanym gzymsem z pasem belkowania. Wykuto prostokątne otwory okienne, które rozmieszczono regularnie ujmując je w profilowane tynkowe opaski. Analogiczną kompozycję otrzymały elewację boczne: wschodnia-trzyosiowa oraz czteroosiowa zachodnia. Należy jednak wspomnieć, że okna pierwszego piętra od strony zachodniej zostały zamknięte łukiem ostrym. Prawdopodobnie układ artykulacji fasady powtórzony został od północy - tu jednak niewielkie zmiany wymusiła lokalizacja otworów doświetlających spoczniki klatki schodowej umieszczonej na tyłach sieni. Bryłę budynku prawdopodobnie zwieńczono dachem mansardowym, czterospadowym krytym zapewne łupkiem z kalenicą umieszczoną równolegle do dłuższych ścian. W dolnych połaciach w osiach elewacji wykonano lukarny przez które wpadało światło na kondygnację strychu prawdopodobnie o funkcji magazynowej.

Przeprowadzone prace we wnętrzu nie wprowadziły zmian w układzie pomieszczeń a jedynie objęły wzmocnienie spękanych ścian oraz wprowadzenie sklepień w salach parteru. W sieni pogrubiono mury międzypasmowe zasłaniając i częściowo skuwając tynkowy, renesansowy wystrój architektoniczny ścian. Pomieszczenia pasma zachodniego nakryto sklepieniami opartymi na filarach. Kolebki w salach skrajnych traktów wzbogacono o dwie pary poprzecznych lunet. Natomiast otwory okienne wykuto w polach między filarami lub w ścianach tarczowych w miejscach wyznaczonych przez osie artykulacji elewacji. Po zachodniej stronie sieni nowym sklepieniem nakryto salę (być może kapitułarza), gdzie wprowadzono kolebę z sześcioma lunetami. Trzy tunele lunet wbijają się w sklepienie od południa a w ich ścianach tarczowych znajdują się otwory okienne. Od północy w skrajna zachodnia akcentuje otwór w ścianie międzytraktowej. Przestrzeń ściany zachodniej wypełniły trzy półkoliście zamknięte wnęki, z których środkowa jest węższa i wyższa od pozostałych. Dwa niewielkie pomieszczenia traktu tylniego (zapewne kuchni) - przylegające do klatki schodowej od zachodu otrzymały sklepienia żaglaste oraz klasztorne.

Północną część sieni wypełniła trzybiegowa klatka schodowa. Zapewne w związku z jej budową w piwnicy po wschodniej stronie zejścia wprowadzono niewielką komorę o planie prostokąta o wymiarach 5,8 metra/2,6 metra. Nakryto ją sklepieniem kolebkowym grubości $\frac{1}{2}$ cegły, a wnętrze oświetlono niewielkim otworem przebitym w północnym murze obwodowym komendy.

Ponadto prace w piwnicach ograniczono do zmniejszenia światła otworów prowadzących do pochylni zejścia oraz do komory północnej.

Trójbiegowa klatka schodowa połączyła się w parterze z holą na piętrze. Po jego zachodniej stronie ukształtowano obszerną salę. Doświetlał ją rząd czterech wysokich okien zamkniętych łękami o wykroju ostrołucznym. Natomiast na dekorację ściany południowej składały się trzy półkoliste wnęki. Ostatni ciąg trzech biegów schodów zapewniał komunikację ze strychem prawdopodobnie o funkcji magazynowej.

Należy jeszcze wspomnieć o kolorystyce elewacji, którą tworzył malowany w kolorze naturalnego wapna fakturowany tynk elewacji. Jej płaszczyzny rozbijał barwiony zapewne w kolorze czerwieni detal architektoniczny na który składały się pilasty portyku, opaski okienne oraz gzymsy. Taki układ barw był zgodny z panującymi w końcu XVII wieku trendami³².

Do dwóch narożników komendy od południowego-zachodu i północnego wschodu dostawiono murowane ogrodzenia wydzielające ogród warzywny zajmujący północno-zachodni fragment terenu w kompleksie zabudowy szpitalików.

Na mocy ustawy z 1810 roku o sekularyzacji dóbr klasztornych i kościelnych Joannici utracili Grobniki. Ich majątek wraz z wsiami oraz zamkiem nabył w 1810 roku za 200 tysięcy talarów królewski radca Fryderyk Wilhelm Bernard Prittwitz³³. W 1841 roku Grobniki przeszły w ręce kupca Józefa Polko, a w następnym roku radcy urzędowego Karola Frusona³⁴. Kolejny właściciel - kupiec Mendel Samuel Berliner z Białej Prudnickiej nabył Grobniki za 153 tysiące talarów w 1843 roku³⁵. Nakazał on znieść ostatnią kondygnację komendy i wprowadzić do niej wyszynk³⁶.

W związku z rozbiórką mansardowego barokowego dachu wykonano nowy czterospadowy kryty łupkiem. Na elewacji wprowadzono nowe tynki i upraszczając przy tym detal architektoniczny m.in. usuwając pas belkowania znajdujący się pod gzymsem wieńczącym. Od zachodu dostawiono drewnianą

³² Analogiczne rozwiązania barwne miał m.in. klasztor Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą (ob. Ossolineum) we Wrocławiu z lat 1675-1715 za: J. Pilch *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, Warszawa 2005, s. 424; oraz kościół komturii joannickiej w Łosiowie z 1703 roku za: *Katalog zabytków sztuki w Polsce, woj. Opolskie, powiat brzeski*, t. VII, z. 1. pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1962, s. 55-58.

³³ R. Hofrichter, *Heimatkunde des Kreises Leobschütz*, Tl. II, H. 3, Leobschütz 1914, s. 392.

³⁴ *Ibidem* s. 392

³⁵ A. Wettzel, *Besiedelungen ...* op. cit s. 144.

³⁶ *Ibidem*.

bezstylową werandę – zniekształcając przy tym bryłę komendy. Gruzem z dachu częściowo zasypano stawy leżące po stronie zachodniej.

Układ wnętrz budynku pozostawiono, podwyższono jedynie salę na piętrze pasma zachodniego. Jej nowy strop ozdobiono dwoma plafonami, z których jeden odlano z zaprawy sztukatorskiej a drugi - z żeliwa. Dużo skromniejszy plafon z hakiem, także żeliwny, umieszczono w strzałce sklepienia kuchni. Ponadto wykonano nową dwuskrzydłową solarę drzwiową o konstrukcji ramowo-płycinowej z drewnianymi odrzwiami

Z uwagi na zły stan tynków elewacji przeprowadzono jej remont w 1992 roku. Niestety w wyniku prac budowlanych zbarbaryzowano lub usunięto częściowo zniszczony barokowy detal architektoniczny obejmujący opaski okienne, pilastry z głowicami i bazami a profile gzymsów zatarto. Na całości założono gładkie tynki cementowe, które obecnie są już częściowo odparzone a miejscami spękanie. Ponadto pomalowano wnętrza oraz ostrołuczny portal w kolorach ahistorycznych bez rozpoznania stratygraficznego historycznych warstw malarskich oraz wprowadzono obce stylistyczne elementy i detale.

Podsumowanie

Kompleks zabudowy komturii zakonu Joannitów w Grobnikach założono na wysokim płaskowyżu otoczonym z trzech strony wodami rzeki Psiny. Składał się on z kościoła, komendy, browaru oraz cmentarza. Przeprowadzone badania architektoniczne objęły tylko budynek komendy - jeden dwóch zachowanych obiektów tworzących historyczny kompleks. W świetle przeprowadzonych prac, stwierdzono w zastanej strukturze zachowane znaczne fragmenty pierwotnego jeszcze średniowiecznego murowanego założenia pochodzącego co najmniej z XV wieku. Tworzył go budynek o planie zbliżonym do równoległoboku o wymiarach 21/29 metra, zwrócony frontem ku południowi. Jego wnętrze założono w układzie trzypasmowym z centralnie umieszczoną sienią i salami po obu jej stronach. Komturię otaczał mur z kamienia łamanego, którego relikty stwierdzono na terenie przylegającym od zachodu i północy do budynku komendy. Renesansową przebudowę przeprowadzono około 1559 roku, za rządów komtura Jerzego Prószkowskiego. Pozostałością tych prac jest częściowo zniszczony wystrój architektoniczny sieni oraz ostrołukowy portal ceramiczny w salach traktu tylniego pasma zachodniego. Natomiast w latach 1686-1702 za rządów komtura Franciszka Zygmunta Reichsgrafa von Thun mocno uszkodzony obiekt wzmocniono i nadano formę barokowego pałacu. Wykonano wtedy wzmocnienia spękanych ścian, wprowadzono większość sklepień parteru oraz klatkę schodową a bryłę nakryto dachem mansardowym. Uporządkowano także elewacje rozmieszczając na nich otwory okienne w regularnych osiach a fasadę południową podkreślono

poprzez wprowadzenia portyku ujętego pilastrami. Ostatecznie prace prowadzone po sekularyzacji dóbr klasztornych w XIX i XX wieku zubożyły bryłę. Jeszcze w XIX wieku obniżono dach, częściowo uproszczono detal i zniekształcono formę budynku poprzez wprowadzenia przy ścianie zachodniej bezstylowej wiaty (werandy). Remont elewacji w 1992 roku spowodował dalszą barbaryzację detalu barokowego i niemal całkowite zatarcie cech stylowych.

MEDIEVAL BUILDING OF THE COMMANDERY OF THE KNIGHT'S ORDER OF HOSPITALERS OF ST. JOHN OF JERUSALEM (JOANNITES) IN GROBNIKI

Summary

The researching of the until this time almost unknown command house of St. John's knight's Order in Grobniki shows the parts in the structure form the end of the XV century. The analyses of preserve parts gives information about forms of the building from of gothic period, its changes during the Renaissance time by the Jerzy Pruszkowski in 1559 and changes in Baroque times between 1686-1702 - by Franciszek Zygmunt Reichsgraf von Thun. Much more transformations brings the XIX and XX century when the roof and the elevation were change into non style forms.